

Leonarda Dacewicz
(Białystok)

IMIONA W STRUKTURZE NAZWISK DAWNYCH MIESZKAŃCÓW POLSKO-LITEWSKO-WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIEGO POGRANICZA JAKO FAKT KULTUROWY

Terytoria pograniczne są specyficznym obszarem badawczym. Pogranicze jako pewien fenomen fascynuje badaczy z kręgu różnych nauk, w największym stopniu przedstawicieli dyscyplin związanych z szeroko pojętymi naukami społecznymi, ale też historyków, kulturoznawców, językoznawców. Jak wynika z dotychczasowych badań, pogranicze jest zjawiskiem niezwykle trudnym do precyzyjnego i jednoznacznego określenia, stąd też istnieje wiele definicji pogranicza, zwłaszcza w ujęciu socjologicznym [Lis 2008, 31-33]. Autorką szerokiej i otwartej definicji pogranicza jest Antonina Kłoskowska. W jej ujęciu:

Pogranicze stanowi wszelkie sąsiedztwo kultur narodowych mogące wynikać z narodowo i etnicznie mieszanej genealogii i małżeństwa, z członkostwa w mniejszości narodowej lub etnicznej na terytorium zdominowanym przez inną narodowo kulturę, z sytuacji emigracyjnej oraz z indywidualnej konwersji narodowej, czyli przejścia od jednego do innego narodowego samookreślenia, które nie może oznaczać całkowitego zerwania poprzednich więzi kulturowych [Kłoskowska 1996, 125].

W wielu definicjach zwraca uwagę prymat etniczności i kultury, są to bowiem istotne składniki fenomenu pogranicza [Kwaśniewski 1983; Lis 2008]. Szerokie spektrum zagadnień dotyczących kultury, języka i nazewnictwa obszarów pogranicznych znajduje się w centrum uwagi kulturoznawców, językoznawców, w tym onomastów. Szczególnie interesujący problem badawczy stanowi antroponimia na pograniczach wieloetnicznych, gdzie dochodzi do bezpośredniego styku różnych językowo systemów antroponimicznych i do wzajemnych wpływów na płaszczyźnie ogólnej i gwarowej.

Przedmiotem uwagi niniejszego opracowania jest fenomen kulturowy pogranicza polsko-litewsko-wschodniosłowiańskiego, który znalazł odzwierciedlenie w antroponomii tego regionu, zwłaszcza w bogatym zasobie nazwisk odimiennych, które kształtowały się na przestrzeni XVI-XVIII wieku. Wybór formacji odimiennych jest nieprzypadkowy, bowiem to właśnie imiona są zwierciadłem historii i kultury danego narodu, są wyznacznikami tożsamości w sytuacji wieloetniczności i multikulturowości, która w szczególności sposób przejawia się właśnie na omawianym tu pograniczu.

Zwyczaje nazewnicze stanowią integralną część kultury danego narodu. Kształtują się w oparciu o szeroki zakres zjawisk, które obejmują zarówno kulturę duchową, jak i sytuację społeczną, stanowiąc zarazem ich odzwierciedlenie na poszczególnych etapach rozwoju systemu antroponimicznego. Zasób używanych w danej społeczności nazw własnych odzwierciedla określony sposób postrzegania i wartościowania rzeczywistości.

System antroponimiczny obszaru polsko-litewsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza kształtował się w kontekście wielokulturowości, na którą złożyły się dwie dominujące kultury osiedlającej się tu na przestrzeni kilku wieków ludności polskiej i ruskiej (głównie białoruskiej). Swoją obecność wyraźnie zaznaczyła społeczność litewska, a także dość liczne osadnictwo żydowskie i zdecydowanie mniej liczne – tatarskie.

Podstawowy zestaw imion chrześcijańskich u Polaków jest związany z tradycją łacińską i wyznaniem katolickim, a imiona ludności białoruskiej czy ukraińskiej z tradycją grecko-cerkiewną i wyznaniem prawosławnym, później też greko-katolickim. Wielowiekowe współzycie obu społeczności przyniosło w konsekwencji pewne wzajemne wpływy w zasobie imienniczym.

Tak więc w wyniku asymilacji kulturowej dwóch dominujących nurtów osadniczych: polskiego i ruskiego ukształtowały się nie dwa odrębne systemy nazewnictwa, lecz jeden wspólny, charakteryzujący się przede wszystkim obecnością fonetycznych, strukturalnych i leksykalnych cech języka polskiego, języka białoruskiego i ukraińskiego. Kultury dominujące miały wpływ na kształtowanie się nazewnictwa mniej licznych niesłowiańskich etnosów – litewskiego, tatarskiego i żydowskiego. Te z kolei wniosły do systemu antroponimicznego omawianego obszaru charakterystyczne dla tych nacji cechy wyrażające się w odrębności kultury imienniczej [Dacewicz 2003, 13].

Odrębność, a tym samym charakterystyczne cechy kulturowe najwyraźniej ujawniły się w zasobie imion i w formacjach odimiennych pełniących funkcję nazwisk, z biegiem czasu nazwisk zwyczajowych, a potem dziedzicznych, prawnie usankcjonowanych.

Warto w tym miejscu przytoczyć kilka podstawowych ustaleń, jaką wartość stanowiło i stanowi imię w życiu jednostki i społeczeństwa. Osobowe imiona własne są kategorią uniwersalną. Występują w różnych kulturach od starożytności po czasy współczesne, u ludów prymitywnych i w społeczeństwach znajdujących się na wysokim szczeblu rozwoju cywilizacyjnego. „Imiona osobowe tworzą system, który wyodrębniając się z całości języka pewnymi specyficznymi cechami, stanowi równocześnie część tradycji prawno-obyczajowej każdego społeczeństwa” [Milewski 1969, 147]. Imiona przechowują w sobie elementy kultury duchowej i materialnej oraz system wartości danego narodu [Malec 2001, 7].

Biorąc pod uwagę wielowiekową historię rozwoju i funkcjonowania tej kategorii antroponimicznej, można stwierdzić, że w identyfikacji własnej tożsamości imię jest postrzegane jako pierwsze, ważniejsze. „Człowiek na ogół w mniejszym stopniu utożsamia się ze swoim nazwiskiem. Człowiek jest zawarty w imieniu. Pierwsze poznanie swojego ja – jak twierdzi A. Kamieńska – to imię” [A. Kamieńska za: Malec 2001, s. 16].

Lapidarnie, lecz niezwykle sugestywnie wartość imienia w życiu jednostki określił Paul Celan: „Cóż więcej mam, prócz imienia? Mam je bardziej niż ciało, bo ciało się rozsypie, a imię pozostanie” [P. Celan – IŻP 2002, s. 33].

Imiona odegrały ważną rolę w procesie formowania się nazwisk. Na bazie imion tworzono formacje patronimiczne. To był i jest najbardziej znany i powszechnie stosowany sposób identyfikacji człowieka w społeczeństwie na całym świecie. Identyfikacja osoby poprzez wskazanie na przynależność do ojca (jego imię), wyjątkowo do matki, stała się podstawą tworzenia się nazwiska w wielu kulturach.

Tworzenie nazwisk odimiennych (w tym patronimicznych) polegało bądź na przeniesieniu imion pełnych lub pochodzących od nich zdrobnień do kategorii nazwisk na zasadzie tylko zmiany funkcji, bądź też z towarzyszącą zmianie funkcji derywacją słowotwórczą. Większość nazwisk odimiennych to z genezy swej hipokorystyki i patronimiki, czyli formacje odojcowskie tworzone za pomocą wyspecjalizowanych formantów.

Imiona w postaci pełnej, zarówno rodzime słowiańskie, jak i zapożyczone chrześcijańskie, miały mniejszy udział w tworzeniu zasobu nazwisk używanych przez mieszkańców Polski niż imiona zdrobniałe. Wynika to z faktu, że w życiu codziennym częściej posługiwano się imionami zdrobniałymi, a ich bogactwo wynikało też z potrzeby identyfikacji coraz liczniejszej społeczności, szczególnie nie posiadających nazwisk biednych chłopów, miejskiego plebsu, niektórych mniejszości narodowych (choćby Żydów). Brak nazwisk w warstwie chłopskiej na przestrzeni kilku wieków spowodował, że funkcje nazwiskowe pełniły różnorodne formacje imienne, zwłaszcza że zróżnicowany środowiskowo i społecznie, a na pograniczach również etnicznie, charakter nieoficjalnych tworów imiennicznych (hipokorystyków) nie sprzyjał ich wyrazistości funkcyjnej i stabilizacji w obrębie kształtującego się systemu antroponimicznego [Dacewicz 2004, 204].

Badania warstwy hipokorystycznej imion polskich, wschodniosłowiańskich i innych w różnych okresach chronologicznych ukazały bogactwo form, bogactwo możliwości hipokoryzacji, a także zjawiska jej neutralizacji. W centrum imiennej derywacji hipokorystycznej stoi skracanie podstawy derywacyjnej, następnie używanie przyrostków deminutywnych i hipokorystycznych, nie tylko prostych, lecz i kumulowanych. Daje to ogromne możliwości wariacji form pochodnych od jednego imienia, na przykład: *Piotr, Piotrek, Pietrek, Piotrosz, Piotrusz, Piotrun, Piotrzek, Pietrach, Pietrak, Pietrań, Pietrasz, Pietrul, Pietrzec, Pietrzech, Pietrzych, Piotyra, Pięterko, Pietuch, Pietucha, Pietusz, Piech, Piecho, Pieszek, Piochal, Wiochno* (Malec 1994, 307-309). Skracanie imion osobowych i tworzenie od skrótów form hipokorystycznych było i jest zjawiskiem częstym w językach indoeuropejskich. Często występowało zjawisko mutylacji (czyli cięcia niemorfologicznego) w połączeniu z sufiksacją (Kuryłowicz 1968, 176). Zjawiska te jeszcze pełniejszy wyraz znalazły na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu, bowiem obok imion polskich funkcjonował tam bogaty zasób imion innych narodowości.

Charakterystyczną cechą antroponomii Podlasia stanowiącego część składową polsko-litewsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza jest znaczący udział nazwisk równych imionom, a przede wszystkim derywowanych nazwisk odimiennych zawierających w swej strukturze ogromne bogactwo form hipokorystycznych, polskich, wschodniosłowiańskich, tatarskich, żydowskich. Nazwiska odimienne odzwierciedlają dawną kulturę imienniczą, a pośrednio charakter osadnictwa (zwłaszcza zróżnicowanie etniczne) tego regionu.

Tak więc imiona stanowiły podstawę określonego typu nazwisk. Od początku formowania się systemu nazewniczego na Podlasiu upowszechnił się typ jednopokoleniowego nazwiska patronimicznego na *-owicz*, w I poł. XVI wieku był niezwykle popularny wśród szlachty, od II połowy patronimiki na *-owicz* stopniowo stają się nazwiskami 'mieszcząskimi' o dość wysokim prestiżu społecznym. Ten charakterystyczny dla antroponomii słowiańskiej (polskiej, białoruskiej, ukraińskiej) typ nazwiska „upodobały” sobie inne narodowości i grupy etniczne osiedlające się na obszarze pogranicza Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony na przestrzeni XVI-XVIII wieku.

*

W zasobie nazwisk używanych na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu przez ludność polską znalazły się formacje pochodne od imion dwuczłonowych, takie jak: *Bogdankowicz, Bogdanow, Bogdanowicz, Bohdziewicz, Kazimierowicz, Kazimierzczak, Stanisławowicz, Stanieczkowicz, Stankiewicz, Stankowicz, Stanisławiuk*, od imion chrześcijańskich, a przede wszystkich ich hipokorystyków, na przykład *Adamowicz, Błażejowicz, Filipowicz, Tomkowicz, Jaśkiewicz, Jankowicz, Janowicz, Jackowicz, Wojciechowicz; Bartoszyk, Błażejczyk, Filipeczyk, Jaszczyk, Frączyk; Adamiuk, Adamczuk, Jadamiuk, Florczuk; Boguszko; Ambrozienia* (współcześnie odnotowano setki nazwisk od różnych form imienia Jan, Grzegorz, Jerzy, Józef, Piotr i innych, na przykład 120 nazwisk od imienia Kazimierz) [Malec 2001, 101; Rymut 1999].

Z racji pogranicznego charakteru, a co za tym idzie licznego osadnictwa ruskiego na obszarze Podlasia, zarówno w okresie historycznym, jak i współcześnie, nasyconie elementami białoruskimi i ukraińskimi nazewnictwa tego obszaru było znaczne. Przejawiało się ono w warstwie leksykalnej, fonetycznej i morfologicznej. Z wielu względów trudno jest dokonać zdecydowanego podziału na nazwiska polskie i ruskie, bowiem nazewnictwo polskie i wschodniosłowiańskie wchodziło równorzędnie na te tereny wraz z polskimi i ruskimi osadnikami, wzajemnie na siebie oddziałując. Wprowadzanie takiego podziału w kontekście licznie występujących formacji hybrydalnych byłoby zabiegiem sztucznym i trudnym do realizacji (Dacewicz 1999, 90).

Wyodrębnione ze źródeł nazwiska wschodniosłowiańskie (ruskie), zwłaszcza struktury utworzone na bazie bogatego zasobu imion kanonu cerkiewnego, potwierdzają fakt, że na uwzględnionym w badaniach obszarze zamieszkiwała szlachta pochodzenia ruskiego (bojarzy), liczne było ruskie osadnictwo chłopskie, część ludności ruskiej była mieszkańcami podlaskich miasteczek. Na obszarze polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza antroponimy pochodzenia ruskiego dorównywały liczebnością nazwiskom pochodzenia polskiego i wręcz zajmowały równorzędną pozycję.

W podstawach nazwisk, które formowały się na przestrzeni XVI-XVIII wieku, spotykamy liczne imiona chrześcijańskie obrządku kościoła wschodniego (prawosławnego i grekokatolickiego), reprezentowane głównie przez ogromne bogactwo form hipokorystycznych, jak: *Arcimowicz* (< cerk. Artemon, Artemij), *Awdieszewicz* (< wschł. Awdziej, cerk. Awdzij), *Chomicz* (< wschł. Choma, cerk. Foma), *Cierechowicz* (< brus. Cierech, cerk. Terentij), *Deniszewicz* (< wschł. Denis, cerk. Dionisij), *Doroszewicz* (< cerk. Dorofiej), *Harasimowicz* (< brus. Harasim, cerk. Gierasim), *Hauryłowicz* (< brus. Hauryło, cerk. Gawriił), *Fedorowicz* (< cerk. Fieodor), *Griniewicz* (< cerk. Grigorij), *Hlebowicz* (< brus. Hleb, cerk. Gleb), *Hwieczkowicz* (< brus. Chwiedor, cerk. Fieodor), *Hryhorewicz* (< brus. Hrihorij, cerk. Grigorij), *Ilkowicz* (< cerk. Ilija), *Iwaskowicz* (< wschł. Iwan, cerk. Joann), *Iwankowicz* (< wschł. Iwan, cerk. Joann), *Jewchimowicz* (< cerk. Jewfimij), *Kozmicz* (< wschł. Kuźma, cerk. Kosma), *Konunkowicz* (< cerk. Konon), *Lewonowicz* (< wschł. Lewon, cerk. Leontij), *Mielechowicz* (< cerk. Mioletij), *Mitroszewicz* (< cerk. Dimitrij), *Ławryncowicz* (< cerk. Ławrentij), *Mikicicz* (< wschł. Mikita, cerk. Nikita), *Mikulicz* (< cerk. Nikołaj), *Naumowicz* (< cerk. Naum), *Niesterowicz* (< cerk. Niester), *Oliszkowicz* (< wschł. Oliszko, cerk. Jelisiej), *Omeljanowicz* (< ukr. Omelian, cerk. Jemielian), *Onackowicz* (< cerk. Ananija), *Opanasowicz* (< cerk. Afanasij), *Ostaszewicz* (< cerk. Jewstafij),

Owdziejewicz (< cerk. Awdij), *Pacewicz* (< cerk. Ipatij), *Ryelowicz* (< wschl. Hryc, Hryhorij, cerk. Grigorij), *Sawczyz* (< cerk. Sawwa), *Sacewicz* (< cerk. Isakij), *Stec-kowicz* (< cerk. Stiefan), *Siemionowicz* (< cerk. Simieon), *Waniuticz* (< wschl. Iwan, cerk. Joann), *Waskowicz* (< cerk. Wasilij), *Wołosewicz* (< wsł. Wołos, cerk. Własij), *Zaniewicz* (< cerk. Zacharija);

Hlebczenia (por. Hlebowicz), *Oliszczenia* (< cerk. Jelisiej, por. Oliszkowicz), *Ondrelenia* (< Andrej), *Pacenia* (por. Pacewicz), *Chwiedorow* (< wschl. Chwiedor < cerk. Fieodor), *Wołoskow* (por. Wołosewicz), *Iwańczuk* (< wschl. Iwan, cerk. Joann), *Taraszyk* (< ukr. Taras, cerk. Tarasij), *Ohapczyk* (< wschl. Gapon, cerk. Agafon), *Olichwierczyk* (< wschl. Olichwier < Olfierij, cerk. Jelewferij), *Sidorczyk* (< wschl. Sidor, cerk. Isidor), *Niczyporko* (< cerk. Nikifor) [SHNO, HNP].

W XVI wieku wśród nazwisk o genezie wschodniosłowiańskiej dominowały nazwy równe apelatywom oraz derywaty z formantem *-(ow)icz//-(ew)icz*. W kolejnym stuleciu znaczną aktywność nazwiskotwórczą zaczął przejawiać sufix wschodniosłowiańskiej proveniencji *-uk//-czuk* (szczególnie aktywny w antroponimii ukraińskiej, mniej w białoruskiej) oraz ogólnosłowiański *-ik//-yk*. Takie tendencje utrzymały się w XVIII wieku, z tą różnicą, że bardzo wyraźnie wzrosła ekspansywność sufixu *-uk//-czuk* w środowiskach wiejskich. W okresie do końca XVIII wieku formacje odimienne przyjęły się jako nazwiska dziedziczne [por. Dacewicz 1999, 301; Bogdanowicz 2000, 33-35].

*

Dawne Podlasie, a północna jego część w szczególności, stanowiło strefę kontaktową słowiańsko-bałtycką. W konsekwencji antroponimia tego obszaru przejęła znaczną ilość nazw bałtyckich, w głównej mierze litewskich. W literaturze przedmiotu stosunkowo dużo uwagi poświęcono antroponimom pochodzenia bałtyckiego zarejestrowanym w źródłach XVI-wiecznych. Litewskie nazwiska funkcjonując w przeważającym otoczeniu słowiańskim podlegały nieuchronnej sławizacji. Transpozycja litewskich nazw osobowych do słowiańskiego systemu przebiegała na płaszczyźnie fonetyczno-graficznej i morfologicznej, np. *Ginwiło* (< lit. im. Ginvilas), *Narmunt* (lit. im. Narimantas), *Radziwiłł*, *Radziwiłow*, *Radziwiłowicz* (lit. im. Radvila, Radvilas) [Citko 1990; 2001, 110-116; Kondratiuk 1990].

Zgromadzony materiał egzemplifikacyjny pozwolił stwierdzić, że w podstawie nazwisk litewskich na omawianym pograniczu przeważnie stanowiły apelatywy, zdecydowanie rzadziej imiona. Podstawy odimienne na ogół występują w zeslawizowanej postaci, na przykład: *Adamajtis* (im. chrz. Adam, lit. im. Adōmas), *Bozel* (lit. im. Bazėlis: Bazilius, Bazylis), *Dowgiało* (< lit. im. Daūgilas), *Montygayło* (< lit. im. Mintgailas), *Narmunt* (lit. im. Narimantas), *Onelis* (< lit. im. Anėlius), *Jurgelo*, *Juregelewicz* 1578, *Jakuć*, *Jakutyż* (< Jakub, Jakow), *Gryguć*, *Grygutis* (lit. im. Grigutis), *Jurgelo*, *Jurguć*, *Jurgielewicz* (lit. im. Jūrga, Jūrgis), *Bejnarowicz*, *Bujnarowicz*, *Bujnarowski* (im. Beinoras LPŽ), *Ejsmont* (stlit. Eismantas, Eismontas), *Gasztold* (stlit. Góštautas) [przykłady nazwisk z: Citko 1990; Kondratiuk 1990, 2000; LPŽ].

*

Żydzi, zanim zaczęli osiedlać się (poczynając od XVI wieku) w północnej części pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego, do którego zalicza się Podlasie, przebyli bardzo długą drogę. Znaleźli się tu w otoczeniu ludności polskiej i ruskiej, co nie pozostało bez wpływu na kształtowanie się ich nazewnictwa. Przez długie wieki imię pozostawało najważniejszym elementem w identyfikacji Żydów zamieszkujących różne kraje i regiony, w tym również polsko-wschodniosłowiańskie pogranicze. Na Podlasiu, czyli w nowej ojczyźnie, Żydzi żyli zgodnie z własną kulturą i zwyczajami. Żyjąc w rozproszeniu Żydzi przejmowali imiona krajów, wśród których los im казал przebywać. Tak więc na przestrzeni wieków do systemu imienniczego Żydów zostały zapożyczone imiona babilońskie, greckie, aramejskie, akadyjskie, arabskie, biblijne, hebrajskie, chaldejskie, perskie oraz europejskie [Rabinowicz 1888, 88]. Dla Jakuba Rothwalda przyjmowanie imion obcych oraz przekształcanie żydowskich „wedle ducha mowy narodów”, pośród których zamieszkiwali Żydzi, było czymś „naturalnym” [IŻP 2002, 23].

Imiennictwo żydowskie z jednej strony (pomimo procesów asymilacyjnych) tworzyło dość hermetyczny system nominacyjny i stanowiło stały element w kulturze nazewniczej tego narodu, z drugiej zaś ulegało wpływom języka (języków) i kultury nazewniczej kraju osiedlenia. Na polsko-wschodniosłowiańskim ulegały sławizacji, czego przykładem są formy pochodne, np. *Abramek, Abramko, Awraszko* (<Abram), *Srol, Sralko* (<Izrael), *Icek, Icko, Icuk* (<Icchak), *Mordko, Morduch* (<Mardechaj), *Moszko, Mowsza* (<Mosze), *Ciba, Cypa, Cypra* (<Cypora), *Dwerka, Dworka* (<Debora, Dewora), *Ryfka* (<Rebeka) [Abramowicz 1993; Dacewicz 2008, 54-62].

W opracowaniu *Imiona przez Żydów polskich używane* (zawiera ponad tysiąc różnorodnych imion) znajdziemy tylko część imion używanych przez Żydów z Podlasia. Brak w nim formacji ukształtowanych pod wpływem wschodniej Słowiańszczyzny. Podlasie było obszarem pogranicza, gdzie nazewnictwo kształtowało się także pod wpływem języka białoruskiego i ukraińskiego. Chodzi tu przede wszystkim o licznie występujące w historycznej antroponimii tego regionu formy hipokorystyczne utworzone przy pomocy ruskiej proveniencji sufiksu -ko (np. *Abramko, Hirszko, Menko, Moszko*), a także nieliczne formy derywowane ukraińskim sufiksem -uk (np. *Icuk, Joszuk*) [Uscinowicz 1999, 321-333; Dacewicz 2008, 42, 53-60].

Pełne formy imion, jak i tworzone od nich formy hipokorystyczne stały się podstawą licznych patronimików pełniących funkcję nazwisk, choćby *Aronowicz, Berkowicz, Ełowicz, Gierszowicz, Hilowicz, Herckowicz, Jankielewicz, Lejbowicz, Mortkowicz, Mowszowicz, Nowachowicz, Symchowicz, Szmyłowicz, Wigdorowicz, Zusmanowicz* [Abramowicz 2010, 38; Dacewicz 2004b, 201-208].

Żydzi „upodobali” sufiks -owicz, struktury odimienne derywowane innymi sufiksami wykazywały niską frekwencję: z sufiksem -uk/-czuk (sufiks chłopski), jak: *Jankieluk, Mowszuk, Rywczuk*; -ik/-yk, na przykład *Abramik, Hercyk, Zelmanczyk*; -ski, tu: *Berkowski, Moszkowski, Szlowski* [Dacewicz 2008, 77].

Antroponimia żydowska odznaczała się obecnością stosunkowo licznych nazwisk derywowanych od imion kobiet, na przykład *Dworecyn, Dworkin* (<Dworka: Debora), *Goldyn* (<Gołda), *Sulkin* (<Sulka: Szulamit) [Abramowicz 1996, 21-30].

W antroponimii Żydów Podlasia, jak w żadnej innej, zaznaczył się wpływ kultury nazewnicznej państw zaborczych (początkowo Prus, później Rosji), formy patronimiczne z udziałem sufiksów jidyszowych, w tym od imion kobiet: *Chajkes*, *Cypores*, *Dwojres*, *Riwkes* [Abramowicz 2001, 225-238].

Ślad obecności niektórych imion używanych przez Żydów Podlasia można odnaleźć tylko w patronimach (nazwiska jednej generacji), na przykład *Bendetowicz*, *Librowicz*, *Percykowicz*, *Symchowicz* [Dacewicz 2008, 60].

*

Osadnictwo tatarskie na polsko-litewsko-wschodniosłowiańskim pograniczu sięga w głąb wieków. Wiąże się przede wszystkim z osobą księcia Witolda i jego wyprawami na Tatarów w latach 1397–1398. Z biegiem czasu zaistniało w różnych częściach Wielkiego Księstwa Litewskiego i rozszerzyło się na obszar Podlasia, które do 1569 roku stanowiło część składową Księstwa. W okolicach Bohonik i Kruszynian (współczesne enklawy osadnictwa tatarskiego jako symbol osadnictwa tatarskiego w Polsce) osadnicy tatarscy pojawili się po 1679 roku.

W latach 70-tych XVII wieku kilka chorągwi tatarskich jako rekompensatę za niewypłacony zółd otrzymało od króla Jana III Sobieskiego kilka wsi w ekonomii grodzieńskiej i brzeskiej; z tamtego czasu pochodzą m. in. dwa najstarsze w Polsce meczety w Bohonikach i Kruszynianach [Dumin 2006, 8].

W obcym, głównie słowiańskim, środowisku Tatarzy utracili znajomość własnego języka i podlegali procesom asymilacyjnym. Przechodzenie od języków rodzimych do języków miejscowych, głównie białoruszczyzny i polszczyzny wschodniej, przypuszczalnie było stopniowe. Stopniowo zanikały również obrzędy i obyczaje. Tatarzy używali rozmaitych dialektów lub języków turkijskich i w tym, zdaniem Czesława Łapicza, można dopatrywać się jednej z istotnych przyczyn utraty języka [Łapicz 1986, 9-13].

Procesom asymilacyjnym sprzyjała także chęć wtopienia się, utożsamienia się ze społecznością, w której Tatarzy żyli, niewyróżniania się spośród braci szlacheckiej. Procesy asymilacyjne objęły także sferę nazewnictwa Tatarów. Ciężenie ku stanowi szlacheckiemu wyraziło się w używaniu nazwisk charakterystycznych dla szlachty polsko-litewsko-ruskiego pogranicza, początkowo prestiżowymi paronimami na *-owicz*, później też prestiżowymi nazwiskami na *-ski*, tworzonymi także od imion.

Z dziedzictwa kulturowego przeniesionego na teren nowej ojczyzny Tatarzy zachowali przede wszystkim charakteryzujące się różnym pochodzeniem imiona. Wśród imion określanych ogólnie jako tatarskie można wyróżnić formacje tatarskie (kipczackie), np. *Baran*, tureckie (oguzyjskie), np. *Asan*, arabskie (pochodzenia biblijnego), np. *Ibrahim*, *Ismail*, arabskie muzułmańskie, np. *Achmad*, *Mustafa*, perskie, np. *Bazar*, *Bulat*, i mieszane [Jankowski 1997, 67].

Imiona tatarskie – jako najstarszy, utrwalony tradycją i zwyczajem element identyfikacyjny – pod wpływem języków słowiańskich podlegały różnym fonetyczno-morfologicznym procesom adaptacyjnym i były powszechnie używane przez znaczny procent społeczności tatarskiej na Podlasiu, np. *Achmieć*, *Ajdar*, *Asan*, *Bazar*, *Baran*, *Bulat*, *Bajrasz*, *Chasien*, *Chazbiej*, *Ismail*, *Smail*, *Machmiec*, *Murtaza*, *Mucharrem*, *Radzisz*, *Suleyman*, *Szaban*, *Szafir*. Islam wymagał od swoich wyznawców, aby swoim dzieciom nadawali wyłącznie imiona muzułmańskie, gdyż imię każdego czło-

wieka wyraża to, czym doprawdy jest ten człowiek. Niemniej jednak z biegiem czasu w imiennictwie Tatarów litewskich i podlaskich coraz częściej zaznaczały swą obecność imiona chrześcijańskie, jak: *Adam, Aleksander, Andrej, Bogdan, Dawid, Dymitr, Ignat, Iwan, Jakub, Jan, Józef, Paweł, Piotr, Roman, Szczasnyj, Taras, Zachariasz* [Dacewicz 2005, 205].

Używane przez Tatarów imiona stanowiły podstawę tworzonych w sposób naturalny dodatkowych elementów identyfikacyjnych, niektóre z nich ustabilizowały się jako nazwiska.

Na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim, czyli w przeważającym otoczeniu słowiańskim, nazwiska Tatarów kształtowały się zgodnie z panującymi tu zwyczajami. Powielano typowe słowiańskie wzorce nazewnicze, stąd też typem dominującym były struktury patronimiczne na *-owicz*, tworzone głównie od imion, jak choćby: *Achmatowicz, Asanowicz, Aleksandrowicz, Ismajlewicz, Sulejmanowicz, Machmeciewicz, Milkamanowicz, Mustaficz, Obdulicz, Romadanowicz, Safarewicz, Sulejmanowicz; -ow*, np. *Tamerlanow, Sulejmanow*. Z biegiem czasu pod wpływem polskim pojawiały się nazwiska na *-ski*, w tym także struktury odimienne, np. *Bajraszewski* (< Bajrasz), *Chalecki* (< Chaleg), *Mucharski* (< Mucharem), *Smolski* (< Smola : Ismail), *Jasiński* (< *Jasięń : Hasan) [zob. Jankowski 1997, 67].

Tak więc nazwiska Tatarów litewsko-polskich przystosowały się do polskiego i wschodniosłowiańskiego systemu nazewniczego. Tatarzy przyjmowali nazwiska typowe dla bojarstwa i szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego: początkowo głównie na *-owicz, -ewicz*, z biegiem czasu pod wpływem polskim coraz częściej na *-ski*. Trzeba pamiętać, że odnotowane w źródłach nazwiska identyfikowały przede wszystkim tatarską arystokrację (książąt) oraz osoby przynależne do stanu szlacheckiego. Nazwiska te miały przeważnie strukturę hybrydalną, łączącą orientalne podstawy ze słowiańskimi sufiksami [Dacewicz 2005, 204-207].

Przyjmowanie przez Tatarów słowiańskich nazwisk nie wiązało się ze zmianą wyznania. Pozostali oni wierni islamowi, choć zapewne w XVII i XVIII wieku były pojedyncze wypadki przechodzenia na katolicyzm [Wiśniewski 1989, 367; Kasabuła 1998, 493].

Przedstawione przykłady nazw, pochodzące głównie z okresu XVI-XVIII wieku, ale też współcześnie używane, z jednej strony świadczą o dążeniu poszczególnych etnosów do utrzymania tożsamości narodowej, co przejawiało się w używaniu określonego zasobu imion narodowych, z drugiej zaś odzwierciedlają wpływ kultury nazewniczej obu dominujących na tym terenie narodów: Polaków i Słowian Wschodnich. Najbardziej widocznymi oznakami tego wpływu były na przykład imiona słowiańskie u Tatarów, słowiańskie sufiksy nazwiskowe *-ski, ow/-ew, -owicz/-ewicz, -ik/-yk, -uk/-czuk*). To kulturowe dziedzictwo pozostało do dzisiaj.

Odimienne formacje patronimiczne dominowały w Polsce w XV, a na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, w tym także na Podlasiu także w XVI wieku. Łączenie i wzajemne przenikanie polskich i ruskich zwyczajów nazewniczych sprawiło, że jednopokoleniowe nazwisko patronimiczne upowszechniło się tu później (koniec XV-I poł. XVI wieku) i było używane w tej funkcji nieco dłużej, po czym stało się nazwiskiem zwyczajowym [Kowalik-Kaleta 2007, 402, Dacewicz 2003, 11-18]. Genetycznie patronimiczne struktury stały się typem prestiżowego nazwiska mieszczańskiego.

*

We współczesnym zasobie nazwisk mieszkańców Podlasia zachowały się dawne formy hipokorystyczne imion. Niektóre imiona zachowały się tylko w nazwiskach, jak choćby współcześni nosiciele nazwisk typu *Dec*, *Gryc*, *Pac*, *Stec*, *Troc* prawdopodobnie, nie kojarzą ich sobie z imionami. Powstały one w wyniku derywacji alternacyjno-sufiksальной. Do skróconej (niemorfologicznie, tzw. mutylacja, zob. Kuryłowicz 1968) podstawy słowotwórczej dodawano sufiks -c (w wersji ukraińskiej -ć). Tego typu formy tworzono głównie od imion cerkiewnych lub ich wschodniosłowiańskich wariantów (białoruskich i ukraińskich), na przykład *Dec* < Demid, Demian, *Chwieć/Chwiedź* < brus. Chwiedor (< cerk. Fieodor), *Gryc/Hryc* < Grigorij/Hrihorij, *Jac* < Jakub, Iakow, *Lec* < Lenart, Leon, Leontij, *Łuc* < Łukasz, Łukian, *Mac* < Mateusz, Matfiej, *Mic* < Michał, Michaił, Dymitr, *Stec* < Stefan, Stiefan, Stepan, *Pac* < Ipatij [Dacewicz 2004a, 204-205; Tichoniuk 2000].

Jako ciekawostkę można podać fakt, że pierwsze poświadczenia takich form imion pochodzą z I połowy XVI wieku, np. *Dec Bankowicz* 1528, *Pac Klimowicz*, *Hryc Trochimowicz* 1545; w funkcji nazwisk z II połowy XVI wieku, np. *Piotr Chacz*, *Stanisław Hricz*, *Makiej Stecz* 1558, *Iwan Dec*, *Chwedor Pac*, *Iwan Stec* 1662 [przykłady z: Dacewicz 1994].

Znacznie częściej hipokorystyki z sufiksem -c/-ć, podobnie jak i wszelkie inne formy imion, stanowiły podstawę formacji patronimicznych, a następnie nazwisk zwyczajowych (potem dziedzicznych), derywowanych sufiksami -ow/-ew, -icz/-ycz, -owicz/-ewicz, -ik/-yk, -uk/-czuk, o czym świadczy zasób współczesnych nazwisk używanych przez mieszkańców województwa podlaskiego, chociażby od imienia Grigorij – Grzegorz: *Grycz*, *Gryciuk*, *Grycuk*, *Gryczan*, *Gryczko*, *Grycel*, *Grycewicz*, *Gryckiewicz*; *Hryc*, *Hryć*, *Hrycko*, *Hrycuk*, *Hrycun*; od imienia Stefan: *Steć*, *Stecz*, *Stecyk*, *Steciuk*, *Steczek*, *Stecewicz*, *Steckiewicz*.

Zmiany przebiegu granicy państwowej, będące następstwem różnych historycznych wydarzeń i procesów, pociągały za sobą zmianę zasięgu, a nawet charakteru polsko-litewsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza kulturowego. Jeśli współcześnie kultura polska ma status dominującej, to jest ona w znacznym stopniu zintegrowana ze współistniejącymi tu kulturami mniejszościowymi. Jednym z przejawów tej integracji jest fakt, że wiele osób, które uważają się za rdzennych Polaków, nosi nazwiska ze znamionami cech wschodniosłowiańskich, zwłaszcza struktury odimienne. Są one świadectwem etniczno-społecznych i kulturowych korzeni jednostek żyjących na tym pograniczu.

Powszechność występowania nazwisk o genezie wschodniosłowiańskiej można wyjaśnić analizując dość szczegółowo historię osadnictwa oraz złożone procesy społeczno-kulturowe, jakie zapoczątkowała unia brzeska (1596). Po przyjęciu unii brzeskiej na Podlasiu zaistniały dwa kościoły wschodnie: prawosławny i unicki. Posiadająca swoje dobra na Podlasiu magnateria litewsko-ruska, jak Chodkiewiczowie, Pacowie, Sapiehowie, przyjęła obrządek kościoła unickiego, a potem przeszła na katolicyzm. Związki z kościołem unickim i katolickim stopniowo objęły niższe warstwy społeczne [Dyłałowa 1994, 46-47]. Tak więc jedynie brzmienie nazwisk mogło i do dziś może świadczyć o dawnych związkach z osadnictwem ruskim.

Problem rodzimości czy obcości nazwisk w ujęciu genetycznym przede wszystkim interesuje onomastów i badaczy przeszłości regionów. Społecznie ważny jest problem odczucia językowego użytkowników omawianych tu nazwisk. Można przypuszczać, że tylko niewielki odsetek ludności ma świadomość, na czym polega specyfika nazewnictwa tego obszaru, jaka jest jego geneza. Taka sytuacja ma pozytywny, ale też negatywny wydźwięk. Dobra strona tego stanu rzeczy to brak poczucia obcości z powodu posiadania nazwiska zawierającego nie-polski element. Z drugiej zaś strony znajomość faktów historycznych, uwarunkowań towarzyszących procesowi kształtowania się systemu nazewnictwa na tym pogranicznym terytorium może stanowić trwałą fundament dla wzajemnego poszanowania odrębności kulturowych i konfesyjnych [Dacewicz 1999, 88-92].

Na zakończenie warto wrócić do propozycji, którą przedstawiłam w jednym z wcześniejszych artykułów, aby nazwiska zawierające w swych podstawach elementy nie-polskie, czyli nazwiska używane przez Białorusinów Litwinów, Tatarów, Ukraińców, którzy z racji wielowiekowego zasiedlenia nie czują się obecnie, a może nie czuli się i dawniej, przybyszami z zewnątrz, lecz rdzennymi mieszkańcami tych ziem, w badaniach onomastycznych traktować jako równouprawnione, a nie obce na tym szczególnym obszarze, który był wspólną ojczyzną kilku narodowości [Dacewicz 2003, 18].

Literatura

- Z. Abramowicz, 1993, *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (1885–1995)*, Białystok.
- Z. Abramowicz, 1996, *Nazwiska Żydów białostockich*, w: *Antroponimia słowiańska*, Prace Onomastyczne 35, Warszawa, s. 21-30.
- Z. Abramowicz, 2001, *Anthroponymy of the Jews from Białystok as a reflection of the nation's culture and history*, w: *Namenkundliche Informationen*, 79/80, Leipzig, s. 225-238.
- Z. Abramowicz, 2010, *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok.
- E. Bogdanowicz, 2000, *Osiemnastowieczna antroponimia południowej Białostoczczyzny*, Białystok (wydruk pracy doktorskiej).
- L. Citko (Kruk), 1990, *Elementy bałtyckie w szesnastowiecznej antroponimii północnej Białostoczczyzny*, w: *Balto-słowiańskie związki językowe*, Wrocław, s. 229-234.
- L. Citko, 2001, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok.
- L. Dacewicz, 1994, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim w XVI-XVII wieku*, Białystok.
- L. Dacewicz, 1999, *Obce czy rodzime? W kwestii nazewnictwa na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, w: *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. Studia Slawistyczne I*, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok, s.88-93.
- L. Dacewicz, 2003, *Z historii nazwisk na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu kulturowym*, w: *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, Prace Slawistyczne 115, Warszawa, s. 11-18.
- L. Dacewicz, 2004a, *O nazwiskach typu Gryc, Stec, Troc*, w: *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur w kontekście globalizacji*, Słupsk, s. 203-209.

- L. Dacewicz, 2004b, *Identifizierung der judischen Bevolkerung und slawische Eigenamenkultur in der alten Wojewodschaft von Podlasie*, Namenkundliche Informationen 85/86, Leipzig, s. 201-208.
- L. Dacewicz, 2005, *Nazewnictwo Tatarów a słowiańska kultura nazewnicza w północnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Movy Vialikaga Kniastva Litovskaga*, Brześć, s. 204-207.
- L. Dacewicz, 2008, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI-XVIII wieku*, Białystok.
- Dumin S., 2006, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk.
- H. Dylągowa, 1994, *Unia brzeska – pojednanie czy podział?*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów wschodniosłowiańskich*, Kraków, s. 45-54.
- H. Jankowski, *Nazwy osobowe Tatarów litewsko-polskich*, „Rocznik Tatarów Polskich” 4, 1997, s. 59-90.
- A. Gafurov, 1987, *Slovar’ arabskich, piersidskich, tadżykskich i tiurkskich imen*, w: *Imia i istorija*, Moskwa, s. 113-214.
- T. Kasabuła, 1998, *Ignacy Masalski biskup wileński*, Lublin.
- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- M. Kondratiuk, 1990, *Bałtyckie nazwy osobowe włościan w Inwentarzu starostwa tykocińskiego z 1573 roku*, w: *Balto-słowiańskie związki językowe*, Wrocław, s.199-214.
- M. Kondratiuk, 2000, *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 25, Warszawa, s. 123-150.
- Kowalik-Kaleta Z., 2007, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII-XV wiek)*, t. I, Warszawa.
- J. Kuryłowicz, 1968, *O niektórych właściwościach imion skróconych*, w: *Symbole philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*, Kraków, s.176-181.
- K. Kwaśniewski, 1983, *Zderzenie kultur*, Warszawa.
- A. Lis, 2008, *Ku „nowemu” pograniczu: zagadnienia granicy i inności w rozważaniach nad współczesnym pograniczem*, w: *Pogranicze. Studia społeczne*, t. XIV, *Polskie granice i pogranicza: nowe problemy i interpretacje*, Białystok, s. 31-49.
- Cz. Łapicz, 1986, *Tatarzy na rozdrożu kultur*, „Białostoczczyzna”, nr 1, s. 9-13.
- M. Malec, 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- M. Malec, 2001, *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków.
- T. Milewski, 1969, *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Rabinowicz O. A., *Sobstvennyje imena jevrejev*, w: *Sočinenija O. A. Rabinowicza*, t. III, Odessa.
- K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I A-K, Kraków.
- E. Rzetelska-Feleszko, *W świecie nazw własnych*, Warszawa – Kraków 2006.
- B. Tichoniuk, 2000, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra.
- A. Uscinowicz, 1999, *Z historii imen jaurejau*, w: *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Studia Slawistyczne 1, Białystok, s. 321-333.
- J. Wiśniewski, 1989, *Osadnictwo tatarskie w sokólskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, s. 326-401.

Rozwiązanie skrótów

HNP – *Historia nazwisk polskich w XVI-XVIII wieku (kresy północno-wschodnie Rzeczypospolitej)* – w druku.

IŻP – *Imiona przez Żydów polskich używane*, red. L. Kośka, Kraków 2002.

LPŽ – *Letuvių pavardžių žodynas*, red. A. Vanagas, t. I-II, Vilnius 1985–1989.

SHNO – Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny z XVI-XVIII wieku*, t. I-II, Białystok 1997-1998.

brus. - białoruski

cerk. – cerkiewny

im. – imię

lit. – litewski

stlit. – starolitewski

ukr. – ukraiński

wschł. – wschodniosłowiański